

Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezise

1. A nyelvrokonság kérdését mintegy százötven éve a családfamodell keretén belül szokás tárgyalni. A történeti-összehasonlító nyelvészek ehhez igazodva a tudományos értelemben vett kutatások kezdetét AUGUST SCHLEICHER nézeteinek megjelenésétől számítják, a klasszikus koncepciótól eltérő elképzeléseket pedig — ha egyáltalán szót ejtenek róluk — többnyire naivnak, módszertanilag hibásnak, netán a saját szempontjukból mellékesnek ítélik.

E helyzetképpel kapcsolatban ugyanakkor némileg elgondolkodtató, hogy azok a közelmúltban készült munkák viszont, amelyek a nyelvek alakulástörténetét nem az összehasonlító iskola tanaira hagyatkozva, hanem a nyelvek empirikus tanulmányozására támaszkodva (többnyire a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet irányából) igyekeztek megközelíteni, éppen az általánosan elfogadott schleicheri tételek bírálatához jutottak el.¹

Mostani írásomban ebből a megfontolásból vizsgálom a családfa-teóriának más nyelvrokonság-elméletekhez való viszonyát. Előrebocsátom, hogy semmiképpen sem szándékom a klasszikus összehasonlító nyelvészet keretein belül elért (egyébként igen jelentős) eredmények tudományos súlyát bármilyen módon kétségbe vonni. A céloom helyett az, hogy — a schleicheri iskola érdemeinek legteljesebb elismerése mellett — felhívjam a figyelmet egyes elfeledett vagy félretett elméletek hasznosítható kritikai meglátásaira, majd pedig ezek segítségével javaslatokat tegyek a közel másfél százados hagyományokkal rendelkező nyelvrokonság-kutatás megújulási lehetőségeire, a továbblépés irányaira.

Mindezeknek megfelelően dolgozatomban főként historiográfiai úton haladok, amikor a romantika kori nyelvhasználat máig alulértékelt, relatív szemléletű elveit, valamint a későbbi, ez idáig csak kevésbé méltatott, a nyelv dinamizmusára és heterogenitására alapozó elképzeléseket kívánom elemezni. Teszem mindezt azért, hogy rámutassak: bár az alternatív koncepciók között valóban sok a „déliháború” felvetés, ám azokra az elgondolásokra, amelyek közvetlenül vagy indirekten az ún. Sprachphilosophie szellemiségét követik, ez korántsem áll — az idesorolható elméletek csak SCHLEICHER tanai felől nézve tűnnek

¹ Csak a magyar szakirodalomból lásd például CSERESNYÉSI 1994, 2004: 199–228, SZILÁGYI N. 1999, SÁNDOR 2011, innen is főként 21, 69–79, illetve legújabban FEHÉR 2011a.

kezdetlegesnek, illetve mellőzhetőnek, modernizált változatuk valójában adekvát modellezési lehetőséget jelenthet a jövő összehasonlító nyelvészetének is.

2. A hazai tudománytörténeti munkáknak az a szokásos állásfoglalása, miszerint a romantika korának neológus attitűdje együtt járt nyelvünk finnugor származtatásának elutasításával,² nem mai keletű. Ez a vélekedés valójában az új ortológiával egyidejűleg terjedő pozitivista-összehasonlító tanok első magyar képviselőitől ered.

Jól tudjuk, hogy SZARVAS GÁBOR például — a „finnezők bolondoskodásáról” fiatalon írt pamfletjére, majd pálfordulására visszatekintve — a nyelvújító Czuczor Gergely és Fogarasi János ún. Nagyszótára (CzF.) kapcsán kijelenti: a mű szellemiségével „mintegy össze volt forrva az a lelki fölháborodás, a melyet az akkoriban már erősen kísérteni kezdő finn–magyar rokonság elmélete ébresztett bennem [...]. A győzelem, a melyet [...] Hunfalvy Pál ellenesén, Fogarasi Jánoson kivívott, az én szittyá-magyar meggyőződésemen is nem csekély csorbát ütött [...], a fölismert igazság diadalmaskodott ellenállásomon; leraktam a fegyvert. Így lett Saulus Paulussá” (1893: 441–443).³

Az ugor–török háború időben egybeesett a Nyelvőr és az újítok közötti harcral, ami jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy a neológiamozgalomnak és a finnugor rokonság tagadásának ez a 19. század végi összekapcsolása a későbbiekben egészen általánossá váljon, még akkor is, ha a tényeknek különben nem felel meg.⁴ Azon túl ugyanis, hogy CZUCZOR és FOGARASI szótárukból (CzF.) egyáltalán nem mellőzték a finnugor nyelvek anyagát,⁵ az ellentmondó adatokat a teljesség igénye nélkül is hosszán sorolhatjuk.

Miközben a Kazinczyval folytatott pennaháborúban a Kölcsey oldalán álló Beregszászi Nagy Pált a tudománytörténetekben Sajnovics János lapp–magyar elméletének vehemens kritikusaként tartják számon (PUSZTAY 1977: 151, BÉKÉS 1991: 91, 1997: 183),⁶ arról többnyire elfeledkeznek, hogy dolgozataiban a finnugor és szamojéd nyelvekkel is hasonlított úgy, hogy ez a mintegy harminc egyeztetése néhány kivételtől eltekintve most is helytállónak bizonyul (PUSZTAY 1977: 14–15, BÉKÉS 1991: 91, 1997: 184–185). A klasszikus historiográfiai áttekintésekben a főként nyelvújító tevékenységéről ismert Horvát Istvánt, Bugát Pált és Ballagi Mórt többek között finnugorelles nézeteik miatt marasztalják el, holott az efféle rokonság lehetőségét egyikük sem zárta ki, sőt Bugát a pesti

² Vö. többek között BALÁZS 1970: 14–18, KELEMEN JÓZSEF 1970: 81–83, a jelenségről pedig SÁNDOR 2011: 392, 407.

³ A szerző kiemeléseit töröltem. További adalékokhoz LÁNCZ 1982: 10–12, 25–26, 30, BÉKÉS 1991: 90, 1997: 180–182, ezeket ismételve HONTI 2010: 163–164.

⁴ Erről lásd BÉKÉS 1991: 89–91, 1993: 49, 1997: 14, 181–185, 194–205, vö. esetleg SÁNDOR 1999a: 1389, HONTI 2010: 163–164.

⁵ Lásd még GÁLDI 1970: 100–102.

⁶ Vö. még GOMBOCZ 1930/1960: 8.

egyetemen éppen egy finn tanszék felállítását és oda a még ma is méltatott Reguly Antal meghívását tervezte, a Tudós Társaság egyik gyűlésén Ballagi pedig a zürjén–magyar kutatások szükségességéről tartott előadást (ZSIRAI 1937: 521–523, PUSZTAY 1977: 16, 155–156, BÉKÉS 1993: 92, 1997: 188–189).⁷

3. Mindazonáltal a 19. század közepének vonatkozó szövegeit szemügyre véve világosan kitűnik: a romantika nemzedékének és az egyre erősödő pozitivismus képviselőinek a szembenállása valóban markáns volt, de vitájuk „nem arról folyt, hogy a finnugor rokonság gondolata elfogadható-e egyáltalán, hanem hogy egyéb nyelvekhez képest milyen fokú ez a rokonság” (BÉKÉS 1997: 190).⁸ Míg a Magyar Tudós Társaság köre a kérdést relatívan közelítette meg, így a nyelvek hasonlóságának mértéket tulajdonított, a Hunfalvy Pál és Budenz József révén kibontakozó új iskola⁹ az összevethetőséget abszolutizálta, és a vizsgálódást eleve egyetlen szál elemzésére szűkítette.¹⁰

Ennek következtében a rokonságfogalom az ötvenes-hatvanas évek tollharcaiban tulajdonképpen két, egymástól radikálisan eltérő értelmezésben szerepelt (BÉKÉS 1997: 199).¹¹ A schleicheri felfogással szemben ugyanis a romantika — ahogyan azt Gyarmathi Sámuel híres művének (1799/1999) címe eléggé egyértelműen jelzi — még affinitásként szólt a nyelvek közti viszonyokról (BÉKÉS 1997: 198).¹² Ez az „atyafiság” pedig elsősorban tipológiai jellegű, ami nem feltétlenül, csak esetlegesen jelent genetikus kapcsolatot is, ilyen módon inkább egy szellemi rokonságból fakadó belső alkati egyezést reprezentál (BÉKÉS 1997: 198–201).¹³

Nem meglepő, hogy BUDENZ egyik ismertetésében Fogarasit azért marasztalta el, mert „az egy magyar nyelvet alkalmilag indogermán nyelvekkel hasonlította össze, de más altáji nyelvekkel s köztük akár ugor nyelvekkel is, mintha a nyelvcsaládok és családbeli csoportok közt semmi válaszfalak nem léteznének” (1879: 322, vö. BÉKÉS 1997: 200)¹⁴. A CZUCZOR–FOGARASI páros viszont a nyelvek egybevetéséről így nyilatkozott: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábián István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink

⁷ Esetleg GOMBOCZ 1930/1960: 9, 11–12, SÁNDOR 1999a: 1390, 2011: 369–373, 405–411, BERECZKI 2010: 35.

⁸ Lásd még BÉKÉS 1997: 181–185, 199, 201–202, 1991: 93, BERECZKI 2010: 37, SÁNDOR 2011: 407, 411.

⁹ Erről SÁNDOR 2011: 417.

¹⁰ Vö. STEMLER 2004a: 85, 2004b: 39, SÁNDOR 2011: 415.

¹¹ Továbbá BÉKÉS 1997: 14–15.

¹² Vö. SÁNDOR 2011: 410–411.

¹³ Lásd még BÉKÉS 1997: 15, 1993: 49, STEMLER 2004b: 21–22, 34, esetleg RÓNA-TAS 1978: 326, SÁNDOR 1999b: 604, 2011: 37, 40, 62, 71, nem mindenben támogatható okfejtéssel pedig C. VLADÁR 2001.

¹⁴ SÁNDOR 2011: 418.

buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmeiket [...]. Csak azt nem óhajtánók, ha valaki saját buvárlatait tartaná és hirdetné egyedül célra vezetőnek, és más nemű, más terjedelmű törekvésekben ellenséges irányt gyanítana és nézne. Egyes egyedül öszves munkálkodásainkat fogja teljes siker koronázni” (CzF. 1: 33–34).¹⁵

Ez az értelmezésbeli kettősség hazánkban egészen a hetvenes-nyolcvanas évekig fennállt.¹⁶ Jól mutatja ezt, hogy például Budenz és Hunfalvy pályájuk kezdetén a magyarnak a török kapcsolatait maguk is közelebbinek tartották a finnel való összetartozásánál,¹⁷ az ugor–török háború vitaanyagából pedig még az is kiderül, hogy eredetileg „Vámbéry volt a magyar–ugor rokonság híve, s a magyar–török rokonságról éppen a korai Budenz érvei győzték meg” (BÉKÉS 1997: 191).¹⁸

4. Az, hogy a Tudós Társaság köre a nyelvek közti hasonlóságokra mint affinitásokra tekintett, nem eredeti magyar eljárás volt, hanem szerves része annak a szellemiségnek, amit a herderiánus Sprachphilosophie hazai megnyilvánulásának tarthatunk.

Az a szemlélet ugyanis, amelyik a nyelvet a társas léttel és gondolkodásmóddal összefonódó tényezőnek látja, az egyes közösségek nyelveinek analóg és eltérő tulajdonságait a csoport életkörülményeinek azonosságaiából és különbözőségeiből származtatja, így a rokonság fogalmára csakis ’atyafiság’ értelemben tekinthet, a kérdés iránt pedig nem pusztán érdeklődik, de — mivel a nyelv és a közösség összjátékaként kezelt „nemzeti génusz” megragadására törekszik — az efféle vizsgálatokat egyenesen kulcsfontosságúnak tekinti.

WILHELM HUMBOLDT munkásságában nem véletlenül foglalt el központi helyet a problémakör — mégpedig éppen ilyen célzattal. A göttingeni tudós herderiánus kiindulásáról tanúskodik, hogy az összehasonlítás kapcsán nem is egy nyelvészeti, sokkal inkább egy „antropológiai” kutatás tervét fogalmazta meg, amely „arra lenne hivatva, hogy módszeresen egybevetve emberek és emberi közösségek, különösen nemzetek jellemét, az egyéni különbségek jelentőségét felmérje az általánosan emberin belül” (TELEGDI 1985: 312). Ez leghatékonyab-

¹⁵ Vö. CzF. 1: 21, 23–24, 30–31. Erről hagyományos megközelítésben lásd F. MOLNÁR 1964: 371–372, illetve ezt idézve HONTI 2010: 197–198, a romantika kori nyelvhasználatok részletes elemzését pedig BÉKÉS 1991: 91–93, 1993: 49, 1997: 177–201, STEMLER 2004a, 2004b, esetleg H. TÓTH 1996: 113–115.

¹⁶ BÉKÉS 1991: 93, 1993: 45, 49, 1997: 14–15, 199.

¹⁷ GOMBOCZ 1927/1938: 110, 1930/1960: 9, BÉKÉS 1991: 93, 1997: 191, PUSZTAY 1977: 160–161, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 15.

¹⁸ Vö. mindenképp VÁMBÉRY 1869: 114, továbbá PUSZTAY 1977: 99–100, SÁNDOR 1999b: 606, 2011: 62, 392, 417–420, 426, BERCZKI 2010: 37.

ban azoknak a nyelveknek a tanulmányozásával tárható fel, amelyek struktúrája merőben más, mint a már akkoriban is viszonylag jól ismert indogermán nyelveké: HUMBOLDTot erősen foglalkoztatta a baszk és a kínai, valamint az indián, a maláj és a polinéziai nyelvek szerkezete (TELEGDI 1985: 313–315, 325–328),¹⁹ ezért figyelme ösztönösen azon jellegzetességek felé fordult, amelyek majd a pozitivistá-összehasonlító iskola elemzési anomáliái lesznek.²⁰

5. A rokonság affinitásként való felfogásából ugyanakkor a legkevésbé sem következtethetünk a korabeli nyelvfilozófia történetetlen voltára. Jól tudjuk, hogy a romantika — a nyelv és a csoport egybeszövődő életének fókuszba állításával — kifejezetten a közösségi historizmus jegyében tűnt fel.²¹

HERDER a nyelv eredetéről írt programadó értekezésében (1772/1983) az isteni ajándék koncepciója helyébe — a folytonos újraalkotást jelző szüntelen nyelvi változásra hivatkozva — a humán tevékenységet állította,²² az ily módon emberivé tett nyelv kapcsán pedig tételesen meg is fogalmazta minden további geneziselvű nyelvészeti elmélet alapját, azt az axiómát, miszerint „amennyiben megértjük a jelenség kialakulását és történetét, akkor magát a jelenséget értjük meg” (KELEMEN JÁNOS 1990: 118, 123–125).

Ez a történeti érdeklődés persze olyan értelemben nem új, hogy a klasszicizmus idején még csak fel se vetették volna az eredet kérdését. Míg azonban a felvilágosodás korának abszolutizált nyelvfogalmára hagyatkozva legfeljebb valamiféle készen kapott adományt láthattak a nyelvben, Herder relatív közelítésmódja megteremtette annak a lehetőségét, hogy e problémára a későbbiekben valódi megoldást találhassanak.

A racionalizmus — összhangban ÉTIENNE CONDILLAC népszerű szoborhipotézisével (1754/1976) — az autonóm egyén mentális életében próbálja felderíteni az ideák, illetve az ezeket közvetítő nyelvi elemek forrását (KELEMEN JÁNOS 1990: 118), mialatt „Herder teljesen új utat választ: a vizsgált jelenségek, így az ismeretek és a nyelv geneziséét és kifejlődését nem számtalanszor, lényegében minden egyes individuumban megismétlődő történésnek, hanem az adott nép vagy nemzet teljes életét, a nemzedékek egymásutánját átfogó egyetlen nagy folyamatnak látja. Hogy erre az útra ráléphetett, azt természetesen megkönnyítette az a felfogás, melynek értelmében elsődlegesen nem az individuum, hanem egy ennél is magasabb egység hordozza a nyelvet, s a nyelv és a gondolkodás

¹⁹ Esetleg MÁTÉ 1997: 58–59, ROBINS 1999: 157, KELEMEN JÁNOS 2000: 142.

²⁰ HUMBOLDT vonatkozó műveiből lásd például 1812/1985, 1822/1985a, 1830–1835/1985, 1836/1985.

²¹ Vö. VOLOSINOV [= BAHTYIN] 1930/1986: 241–262, BÉKÉS 1997: 51, 59–60, adalékként lásd még SÁNDOR 2011: 38.

²² Erről KELEMEN JÁNOS 1990: 127–130, 2000: 121–123, H. TÓTH 1996: 84–85, ROBINS 1999: 147–149, SÁNDOR 2011: 39.

kölcsönös feltételezettsége folytán az ismereteket” (KELEMEN JÁNOS 1990: 118–119).²³

6. HUMBOLDT tulajdonképpen a herderi téziseket mélyítette el, amikor nyelvészetében a közösségi létformába való beágyazottságból indult ki.²⁴ A nyelvet nem valamiféle terméknek (ergonnak), hanem a beszélők szünet nélkül érvényesülő, a társas környezettől meghatározott szellemi tevékenységének (energeiának) tekintette. Ezért írásaiban a folyton újraszerveződő nyelv mint „a maga valóságos létrehozása aktusának foglya” tűnik fel, aminek megragadása csakis genetikusán és a folyamatot egészében szemlélve lehetséges.²⁵

Noha a közelítésmód határozottan genezisével, ez a romantika korában direkt módon nem kapcsolódhatott össze a nyelvek származási viszonyainak kérdésével. A nyelvészeti rokonságfogalom „csakis Darwin elméletének általános tényszerése nyomán kapta meg azt a biológiai értelemről kölcsönzött szigorúságot, amelyet, illetve amelynek hiányát oly gyakran az elődökön is számon kérnek” (BÉKÉS 1997: 197).²⁶

Figyelembe véve az analóg természettudományos szakszóhasználat átalakulásának kronológiáját, mindez nem is oly meglepő: mivel az öröklődés mechanizmusa a 19. század nagy rejtélye, CHARLES DARWIN az evolúció koncepcióját (1859/2005) az erre vonatkozó ismeretek szinte teljes hiányában kénytelen megalkotni (KAMPIS 2005: xxiii–xxiv).²⁷ Így munkájában az addigi szokásoknak megfelelően többnyire maga is affinitásként szól az élővilágban tapasztalható hasonlóságokról (i. m. xxxviii–xxxix), újítása pedig „pontosan abban van, hogy műve befejező részében a természetes taxonómiát mégis a valódi leszármazási közösség kifejezőjének tekinti, ahol a »rokon« csakugyan biológiai rokont jelent” (i. m. xxxix).

Legkorábban tehát az 1860-as évektől vált lehetővé a nyelvek közti kapcsolatok genetikus tárgyalása.²⁸ Miután azonban ennek az időszaknak a Franz Bopp által megalapozott történeti nyelvésze már nem a Sprachphilosophie szellemiségét mutatta, hanem éppen ellenkezőleg, konfliktusban állt azzal (BÉKÉS 1997:

²³ Egyéb adalékokhoz vö. VOLOSINOV [= BAHTYIN] 1930/1986: 247–250, BÉKÉS 1997: 11–12, 35, 62–67.

²⁴ Lásd még ROBINS 1999: 149, 158–159.

²⁵ Lásd mindenekelőtt HUMBOLDT 1836/1985: 82–84, vö. még 1812/1985: 9–13, 18–23, 1822/1985a: 33–34, 39–41, 46–47, 54–57, 1822/1985b: 125, 139–140, 147, 1836/1985: 71–81, 85–91, 95, 98–99, 102, 105–114; e nézet — nem mindenben helyeselhető — elemzéséhez pedig RÓNA-TAS 1978: 72–73, 76, TELEGDY 1985: 334–356, H. TÓTH 1996: 91–92, 94–95, MÁTÉ 1997: 60, 62, KELEMEN JÁNOS 2000: 145–147, 149–150, találóbban VOLOSINOV [= BAHTYIN] 1930/1986: 198–199, továbbá SÁNDOR 2011: 41.

²⁶ Vö. még BÉKÉS 1993: 45–6, SÁNDOR 2011: 72.

²⁷ Bővebben KAMPIS 2005: xxii–xxvii.

²⁸ RÓNA-TAS 1978: 91–95, BÉKÉS 1993: 49, 1997: 197–199, SÁNDOR 2011: 71.

37),²⁹ az evolúciós tanokra is építő Schleicher és követői az eredetbeli összetartozást egyre kevésbé kezelték úgy, mint a relatív affinitás egy speciális (származási viszonyokat is jelző) alesetét, ehelyett azt mindinkább egy a 19. század első felének gondolkodásmódjától merőben idegen, abszolutizált keretben értelmezték.

Ennek a fogalmi leszűkítésnek a következményeire egyébiránt újabban a hazai összehasonlító nyelvészek is felfigyeltek, a legkritikusabban talán DOMOKOS PÉTER fogalmaz: „a hivatalos finnugrisztika gyakran [...] semmit sem ismer el tényleges tudománynak, értéknek, amely nem folytatása a Budenz szellemi-gyakorlati hagyatékának” (1998: 200; vö. még SÁNDOR 2011: 19).

7. Miközben tehát ebből adódóan egy olyan, a nyelvészetet a mai napig meghatározó genealógiai felfogás körvonalazódott, amelyik csak egy, kizárólagosnak tekintett előnyelvből indul ki, könnyen belátható, hogy a romantika korabeli rokonságfogalom genetikusan leszűkítése nemigen járt volna ezzel a korlátozással.

Kitűnik ez abból is, ahogyan HUMBOLDT a nyelveket arcvonásokhoz hasonlítva kifejti, hogy azok „jellegzetes formája legkisebb elemeinek mindegyikéhez tapad; valamennyit meghatározza, bármennyire is észrevehetetlen ez esetenként. Ellenben alig lehetséges olyan pontokat találnunk, melyekről, ha egyenként tekintjük őket, azt állíthatnók, hogy döntő módon tapadnának hozzá” (1836/1985: 86). Az organikus egységek affinitásban, azaz társulásban lévő, „egymás határait jelentő, mondhatni, egymással dialógust folytató rendszerekként való szemlélete” (BÉKÉS 1997: 70) tehát egy alapvetően kontextuális természetű vizsgálódásra utal (i. m. 70), amiből — a Sprachphilosophie tételeit konzekvensen továbbgondolva — a nyelvek többszülős eredeztetése következne.

A pozitivista-összehasonlító iskola tanaitól a genezis kérdésében való axiómatikus eltérést mutatja az a mind HERDERNél, mind HUMBOLDTnál megtalálható „fejlődési” modell is, miszerint a nyelvek története — közösségi kötelékeikből adódóan — nem egyenes vonalú és egyenletes, sokkal inkább hasonlít a természetes éréshez, amelyek során a szervezetek életük „különböző stádiumaiban egymástól lényegesen eltérő minőségi jegyeket hordoznak” (BÉKÉS 1997: 70). Jóllehet SCHLEICHER a nyelvek életében ugyancsak több, kvalitatíve különböző periódust feltételezett,³⁰ amelyek már pusztán a maturációs folyamatokat felidéző metaforikus elnevezéseik (ti. ásványi, növényi és állati szakasz) révén is a romantika szellemiségét idézik, a pozitivista-összehasonlító nyelvészet valójában korántsem a Sprachphilosophie szemléletmódjának megfelelően tekint a nyelvek genezisére. Egyfelől az utókor a mester e nézeteit nem követte, másrészt az-

²⁹ Vö. még BÉKÉS 1991: 93–94, 1993: 49, 1997: 183, 197–199, 204–205, esetleg RÓNA-TAS 1978: 6–7, H. TÓTH 1996: 109–110, 117, MÁTÉ 1997: 52–53, ROBINS 1999: 189, 191–192.

³⁰ Vö. H. TÓTH 1996: 118, MÁTÉ 1997: 66, SÁNDOR 2011: 72–73.

által, hogy a három stádium első és második fázisát már maga SCHLEICHER is prehistorikusnak minősítette,³¹ a nyelvek alakulásának menetét voltaképpen lineárisra tette, a vizsgálatból pedig a történet egy jelentős részét, ezen belül is annak egyik meghatározó momentumát, az eredendő keletkezés tanulmányozását zárta ki.

Bár a modern szociolingvisztika lényegében a nyelv dinamizmusának szakszosságát igazolta azzal a felismerésével, hogy a változások kontextuális bélyegzettségük folytán rendre egy logisztikus függvényt (az ún. S-görbét) leírva mennek végbe,³² a stadialitás tételének itteni, romantikus megfogalmazása nemcsak naiv, de tarthatatlan is. Az ebből adódó korabeli (egyébiránt még Schleicher által is osztott)³³ következtetés, hogy a flektáló nyelvek fejlettebbek a többinél, az agglutinálók pedig előrehaladottabbak az izolálóknál,³⁴ sem a statisztikai komplexitásra vonatkoztatva, sem a benne rejlő értékelő attitűd miatt nem lehet helytálló.³⁵

Az azonban napjaink tudományossága felől is figyelemre méltó, hogy a Sprachphilosophie stadiális teóriája — a későbbi schleicheri tanokkal szemben — az egyes adatok helyett a genesis általános mechanizmusára koncentrál, ezáltal pedig a megközelítés az eredendő nyelvetkezés vizsgálatára nézve „nem elvi hozzáférhetetlenséget és módszertani szempontból tiltott területet jelent (ahogy majd a pozitívizmus számára), hanem speciális szemléletet és módszertani követelményeket előírva bátorít a »Vorwelt« felderítésére” (BÉKÉS 1997: 71).³⁶

8. A pozitívizmus és az evolúcióelmélet térhódításával a nyelvek közti viszonyok tárgyalásának alapfogalma, a „rokonság” észrevétlenül, ám radikálisan értelmeződött át (BÉKÉS 1997: 14–15, 199).³⁷

A 20. század elején a szellemi hasonlóságként felfogott „elemi” („elementar”) és a genetikus kapcsolatként kezelt „történeti” („geschichtlich”) rokonság elkülönítésével HUGO SCHUCHARDT ösztönösen érzett rá ennek problematikájára

³¹ Vö. SCHLEICHER 1850: 10–20, RÓNA-TAS 1978: 95, MÁTÉ 1997: 65, ROBINS 1999: 196.

³² LABOV 1965/1975, 1972: 178–180, CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 163–165, CHAMBERS 2003: 222, CRYSTAL 2003: 414, továbbá SÁNDOR 1999b: 602, 606, WARDHAUGH 2002: 182–190.

³³ Vö. SCHLEICHER 1848: 4–5, 1850: 9; lásd még — nem mindenben helyeselhető kontextusban — RÓNA-TAS 1978: 94, BYNON 1986: 133, ROBINS 1999: 196.

³⁴ HUMBOLDT 1822/1985a: 32–33, 36–38, 44–45, 47–50, 52, 67, GOMBOCZ 1898: 343, illetve RÓNA-TAS 1978: 73–75, TELEGDI 1985: 359–360, KELEMEN JÁNOS 1990: 119–123, 2000: 148–149, MÁTÉ 1997: 62.

³⁵ Ez utóbbi kapcsán lásd HUMBOLDT ellentmondásos vélekedését (1822/1985a: 45), pozitívista-összehasonlító megítélését HUNFALVY 1858: 4. A kérdéshez vö. még TELEGDI 1985: 360–362, BÉKÉS 1997: 70–71, KELEMEN JÁNOS 2000: 145, 149, SÁNDOR 2011: 41–42, STEMLER 2004b: 42, ez utóbbit idézve HONTI 2010: 164.

³⁶ Megerősítő szöveghelyekhez vö. például HUMBOLDT 1822/1985a: 33–34, 45–47, 1836/1985: 72, 107–108.

³⁷ Az analóg biológiai terminusok szemantikájának alakulásáról lásd KAMPIS 2005: xxxv–xxxvi.

(1912a, 1912b).³⁸ ANTOINE MEILLET-vel a nyelvkeveredésről és a kontaktusokról vitázva le is szögezte: „Hogy a nyelvrokonság tulajdonképpen mit is jelent, azt eddig sehol nem vizsgálták meg, s ez nincs minden hátrány nélkül meghatározott célunk szempontjából. Nem odavezetnek a dolgokhoz, hanem beleállítanak a közepükbe. Mindenesetre a kifejezés a magátólértetődőség vonásait viseli magán, de ezzel egyben a félreértését is” (1917/1922: 167–168; magyarul idézi RÓNA-TAS 1978: 126).³⁹

9. Ezt szem előtt tartva nem véletlen, hogy miközben a pozitivista-összehasonlító tanok széles körben elfogadottá váltak, a családfa-konceptciónak szinte a kezdetektől akadtak ellenzői is.⁴⁰ A nyelvészettörténet fintora, hogy az elmélet elvi alapjait érintő kritikai észrevételeket elsőként Schleicher tanítványai, SCHUCHARDT és JOHANNES SCHMIDT fogalmazták meg.

Dolgozataikban már az 1870-es évektől fogva szóvá tették, hogy a mechanikusan osztott ábra a változásokat nem képes megjeleníteni, így számos nyelv, amely valójában átmenetet képez az egyes ágak között, nem helyezhető el a modellben. Véleményük szerint mesterük nem számol azzal a jelenséggel, hogy az egyes nyelvek szétválás után is érintkezhetnek egymással, téved, amikor kivétel nélküli szabályoknak tekinti a hangváltozásokat, s nem veszi figyelembe azt sem, hogy a kontaktusok nyomán a nyelvekben ugyanolyan hasonlóságok alakulhatnak ki, mintha közös őstől származnának (SÁNDOR 2011: 73–74).⁴¹

Ezen érvek mentén egymástól függetlenül, de szinte egy időben a két tanítvány egyaránt az ún. Wellentheorie felvetéséhez jutott, amelynek alapötlete — legalábbis SCHUCHARDT visszaemlékezése szerint (1925/1928: 432–433) — furcsamód éppen Schleichertől származott.⁴² A tudománytörténetekben rendre SCHMIDTnek (1872: 27–28) tulajdonított, de először valójában SCHUCHARDTtól publikált elképzelés (1868: 33)⁴³ a családfa helyébe a koncentrikus körökben, illetve ezek egy szeletében terjedő hullámokat állította, így a nyelvek genetikus kapcsolatrendszerét immár az interferenciákkal szerves egységben, elsősorban folyamatként igyekezett megragadni (vö. még SCHUCHARDT 1917/1922: 143).⁴⁴ Ez pedig nemcsak a Schleicher-féle kategorikus nyelvrokonság-fogalmat relativizálja, de a nyelv–dialektus viszonyát is — ahogy azt találóan SÁNDOR KLÁ-

³⁸ Vö. még BALASSA 1922: 8.

³⁹ Vö. továbbá RÓNA-TAS 1978: 326.

⁴⁰ Vö. még SÁNDOR 2011: 21.

⁴¹ Bővebben lásd RÓNA-TAS 1978: 97–102, ezen túl vö. CSERESNYÉSI 1994: 3, MÁTÉ 1997: 67.

⁴² Vö. még CSERESNYÉSI 1994: 4, lásd ugyanakkor másként RÓNA-TAS 1978: 98.

⁴³ RÓNA-TAS 1978: 97–98, CSERESNYÉSI 1994: 3, H. TÓTH 1996: 185–186, MÁTÉ 1997: 67–68, 111, 153–154, ROBINS 1999: 193.

⁴⁴ Továbbá RÓNA-TAS 1978: 97–102, 175–176, 189, 281, 296, 365, CSERESNYÉSI 1994: 3, MÁTÉ 1997: 67–68, 111, 153–154, ROBINS 1999: 193–194, esetleg — nem igazán értő magyarázattal — H. TÓTH 1996: 141, 185–186.

RA is leírja: eszerint „a nyelvi változások terjedése leginkább ahhoz a jelenséghez hasonlítható, mint amikor a sima víztükörbe apró köveket dobunk, s a keletkező hullámok néhol metszik egymást, máshol elhalnak, mielőtt egy másik változási centrumhoz érnének. A kiválasztott vízfelületet egyszerre több kavics hullámai fodrozzák, ehhez hasonlóan a nyelvterületnek egy-egy kiválasztott részét egyszerre nagyon sok helyről érheti változás. Ezek különböző erejűek lehetnek, így a nyelvjárások és nyelvek között a távolság fokozatokban mérhető: összekötheti őket néhány vagy akár nagyon sok tulajdonság” (2011: 73–74).

SCHUCHARDT a századfordulón a nyelvek közti rokonsági viszonyok ábrázolására egyébként további két, ugyanezt a szemléletet tükröző metaforát is használt: a nyelvi határok folyamatos átmenetiségét érzékeltető szivárvány képét (1917/1922: 158),⁴⁵ valamint a gömbét, amelyen a széttartó függőleges vonalak a családfamodellben is feltüntetett divergenciákat jelzik, miközben ezeket keresztirányban a kontaktusokra utaló körök kötik össze (vö. 1917/1922: 149, illetve RÓNA-TAS 1978: 126).⁴⁶

10. A két Schleicher-tanítvány nézetei ugyanakkor nem egyedülállóak a nyelvészet történetében; más-más formában és arányban, de lényegében SCHUCHARDT és SCHMIDT gondolatai köszöntek vissza már az amerikai FRANZ BOAS munkáiban, a húszas évek végétől pedig Európában NYIKOLAJ TRUBECKOJ és ROMAN JAKOBSON, illetve VITTORE PISANI írásaiban is.

Noha az indián nyelvek pozitivista-összehasonlító osztályozása jórészt éppen Edward Sapir tevékenységéhez fűződik,⁴⁷ az etnolingvisztika másik nagy alakja, BOAS tőle egészen eltérően, az antropológiai iskola alapelveivel nagyobb összhangban közelített a leszármazás kérdéséhez: eleinte pusztán kételkedve, majd bíráló attitűddel állt a schleicheri tanokhoz (vö. 1917: 3–4).⁴⁸ BOAS vitatta, hogy a szokásos eljárással meg lehetne rajzolni az indián nyelvek genealógiáját, ezért egytörzsű családfák helyett inkább többszálú gyökerekről beszélt. Mivel a morfológiai jegyek eloszlása a szomszédos nyelvekben egymásnak ellentmondó taxonómiákat eredményez, szerinte mindig számolnunk kell a grammatikai jelenségeknek az érintkező területeken való terjedésével, vagyis azzal, hogy sok nyelv esetében teljesen önkényes a rendszer összetevőiből egyetlen előzménytípust kiválasztani és azt kizárólagos ősnak tekinteni (1929).⁴⁹

⁴⁵ RÓNA-TAS 1978: 123–124, MÁTÉ 1997: 153–154, SÁNDOR 2011: 73, vö. még H. TÓTH 1996: 141–142.

⁴⁶ Lásd ezek mellett még CSERESNYÉSI 1994: 3.

⁴⁷ Vö. BEZECZKY 2002: 94, CSERESNYÉSI 2004: 201.

⁴⁸ SAPIR nyelvészetének sajátos kétféleségéről bővebben BEZECZKY 2002: 71–72, 77–80, 92–93, összehasonlító munkásságáról pedig HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 97–100.

⁴⁹ RÓNA-TAS 1978: 156–163, CSERESNYÉSI 2004: 201–202. Az iskola harmadik meghatározó egyéniségének, BENJAMIN WHORFNak a nyelvrokonsággal kapcsolatos — BOAS koncepciója felé húzó, ám kevésbé kiforrott — elképzeléseiről lásd RÓNA-TAS 1978: 163–165, 291, 293–294, a finnugrisztika kérdéseinek ehhez hasonló, de nem az etnolingvisztika nézeteire alapozó tárgyalását pedig SZILÁGYI N. 1999: 349–363.

Abból kiindulva, hogy minden egyes nyelvi elem átvehető, így az interferencia és az öröklés között csak kronológiai különbség van, TRUBECKOJ a nyelvek alakulástörténetének bemutatására szintén új metaforát használt. Az ún. Sprachbundtheorie-t ismertetve kiemelte, hogy az indoeurópai alapnyelv nem lehetett olyan értelemben egységes, ahogy azt a schleicheri ábra sugallja, az e családba sorolt nyelvek őseit inkább olyan rendszerek szövetségeként kell elgondolnunk, amelyek nem rokonok voltak, hanem rokonok lettek (SÁNDOR 2011: 74): az erőteljes érintkezés következtében nagy mértékben hasonlóná váltak, anélkül viszont, hogy valaha is ténylegesen azonosak lettek volna (TRUBETZKOY 1930).⁵⁰

Míg a Sprachbund-elmélet jeles képviselője, JAKOBSON annak érdekében, hogy rámutasson a családfa-koncepció és a TRUBECKOJ-féle elképzelés lényegi különbségére, a „leszármazási” viszony („parenté”) mellé a „szerzett” rokonság („affinité”) bevezetését javasolta (1936/1971: 236),⁵¹ milánói kortársa, PISANI a klasszikus modelltől éppen azáltal tért el minden addiginál következetesebben, hogy munkáiban az öröklés és kölcsönzés elvi azonosságát hangsúlyozta.⁵²

PISANI a hullámteóriát gondolta tovább, és a nyelvek genezisést a folyókhoz hasonlítva kifejtette, hogy „egyszerűsítünk, amikor mindig a Mincióról, Adigéről, Pórról stb. beszélünk: valójában különböző eredetű vizekről van szó, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben keverednek egymással [...]. És ahogyan konvencionálisan Pórról beszélünk azzal az egész vízfolyammal kapcsolatban, amely a Nyugati-Alpokból kiindulva ömlik az Adriai-tengerbe — bár ugyanilyen jogcímen nevezhetnénk Addának is attól a ponttól kezdve, ahol egymásba folyik az Adda és a Pó —, meglehetősen egyoldalú szemléletről tesz tanúbizonyságot, ha indoeurópai nyelvről beszélünk azon hagyomány okán, amely az indoeurópaiktól a mai olasz nyelvig vezet: csak azt nézzük, ami az olaszban az indoeurópaikra vezethető vissza, és nem vesszük tekintetbe az összes többi kapcsolatot — köztük a kevésbé szembetűnő összefüggéseket —, amelyek a latin hagyományú indoeurópai elemek fejlődését és átalakulását okozták [...]. Ha egy nyelv történetét úgy akarjuk leírni, ahogyan az valójában végbement, akkor azt csak visszafelé, hátrálva tudnánk megtenni [...]. Azonban, ha ez így van, akkor minden pillanatban egy új nyelvvel állunk szemben, amelyet a különböző helyekről származó elemek állandóan változó és eltérő egymásrahatása és keveredése hoz létre a beszélők végtelen számú nyelvi alkotásaiban” (1952).⁵³

⁵⁰ RÓNA-TAS 1978: 189–190, BALÁZS 1983: 14–16, MÁTÉ 1997: 186–187, SÁNDOR 2011: 74, további — főként historiográfiai — adalékokhoz RÓNA-TAS 1978: 118–122, 191, 281, 293–294, 365–366, BALÁZS 1983: 17–19.

⁵¹ Vö. RÓNA-TAS 1978: 192–193, BALÁZS 1983: 1416, MÁTÉ 1997: 186, 188, SÁNDOR 2011: 74.

⁵² RÓNA-TAS 1978: 192, 194, MÁTÉ 1997: 185.

⁵³ CSERESNYÉSI LÁSZLÓ fordítása. Vö. még például PISANI 1947, illetve RÓNA-TAS 1978: 191–192, MÁTÉ 1997: 185, a kapcsolódó olasz ún. neolingvisztikai irány téziseiről pedig lásd RÓNA-TAS 1978: 175–179, BEZECZKY 2002: 104–105, nem mindenben tartható magyarázattal H. TÓTH 1996: 184–185, 189, MÁTÉ 1997: 175–185.

11. A SCHLEICHER tanainak bírálatából született elméletek ugyanakkor nem tudták áttörni a pozitivistá-összehasonlító iskola „szilárd bástyáit” (HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 119).⁵⁴

BOAS nézeteit manapság legfeljebb az ún. kontaktusnyelvekre korlátozva tartják érvényesnek (CSERESNYÉSI 2004: 202), PISANI elképzelése pedig mindössze az egykorú szakirodalomban jelenik meg, ahol viszont határozottan elutasítják, mert az „kihúzza a talajt a tudományos nyelvvizsgálat alól” (KENT 1948: 194–195). Bár a Wellentheorie-t a nyelvirokossági kérdésekkel foglalkozó dolgozatokban néha idézik, a hullámok képét pusztán egy másodlagos, az alapmodellt kiigazító, annak keresztmetszetét adó metaforaként kezelik (CSERESNYÉSI 1994: 4).⁵⁵

A nyelvszövegek gondolatának hasznosítása ennél jóval kiterjedtebb, ám többnyire szintén csak kiegészítő-szintetizáló jellegű. A trubeckoji elképzelésnek az ún. nyelvtipológiai és areális nyelvészeti kutatásokban van folytatása, amelyek legfőbb feladatának azonban éppen azt tartják, hogy — az univerzálék feltárásával, valamint a közös őstől származtatott nyelvek földrajzának elemzésével — az örökölt jegyeknek az általános hasonlóságoktól, illetve a szétválások utáni konvergenciáktól való elkülönítését segítse.⁵⁶ Ezzel összefüggésben a Sprachbundtheorie mára elfogadottá vált az összehasonlító nyelvészetben, de azal a korántsem lényegtelen megszorítással, miszerint a nyelvcsaládok magja egy-egy nyelv volt ugyan, utódnelveik viszont az érintkezések eredményeként alakultak ki és terjedtek el.⁵⁷

Az olyan elméleteken túl, mint például az olasz ANGELA MARCANTONIÓÉ (2002), a finn KALEVI WIIKÉ (2008), az észt AGO KÜNNAPÉ (1998) vagy a magyar PUSZTAY JÁNOSÉ (1995, 2000, 2010 stb., POMOZI 2010), amelyek naivitásba hajló kidolgozatlanságuk miatt nem vehetők komolyan számításba,⁵⁸ a finnugrisztikában nem is igazán fordul elő, hogy a nyelvek genetikai rendszerezését ne a családfaábrán, továbbá ennek ágrajzzá, esetleg kördiagrammá vagy kúppá alakított változatán jelenítenék meg⁵⁹ — a klasszikus keretből talán csak RÉDEI KÁROLYnak a nyelvszövegség-elméletre is építő fészűmodellje (1998: 25) lép ki valamelyest.⁶⁰

⁵⁴ Továbbá RÓNA-TAS 1978: 95, CSERESNYÉSI 1994: 4.

⁵⁵ Az eljáráshoz finnugrisztikai vonatkozásban lásd BÁRCZI 1953: 134–135, KLIMA 1996: 193, ITKONEN 2010: 248–249, KERESZTES 2010: 288 stb.

⁵⁶ HAJDÚ 1966: 18–19, HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 93–137, BALÁZS 1983, BERECZKI 1983, 1998: 33–34, PUSZTAY 1983, ROT 1983, BYNON 1997: 237–240, BAKRÓ-NAGY 2006, HONTI 2010: 219–220, 229, bizonyos tekintetben SIPÓCZ 2006: 290, ITKONEN 2010: 249–251; egyéb tudománytörténeti adalékokhoz RÓNA-TAS 1978: 102, 253, 258–267, 276, 289, 293–298, 307, 322–324, 376–378, 386, 451.

⁵⁷ SÁNDOR 2011: 74.

⁵⁸ Tradicionális kritikájukhoz RÉDEI 1998: 25–27, 119–121, HONTI 2000, 2010: 212–229, HAJDÚ 2001, BAKRÓ-NAGY 2003, KERESZTES 2010: 281–288, emellett SÁNDOR 2011: 88–89.

⁵⁹ Ezekről KLIMA 1996: 188–193.

⁶⁰ RÉDEI nézeteinek összefoglalását lásd SÁNDOR 2011: 89–90.

Noha ettől az amerikai, ausztrál és afrikai komparatív kutatások hagyománya némileg különbözik, az eltérés elsősorban nem szemléleti eredetű. Miután e kontinensek sajátos történelméből adódóan az itteni nyelvek esetében a pozitívista módszerekkel dolgozó nyelvészek a rekonstrukciók során a szokásosnál is nagyobb nehézségekbe ütköznek, a családfák alapjául szolgáló előnyelvek hiányában inkább törzsek kisebb-nagyobb csoportjairól (mikro-, mezo- és makro-phylumokról) beszélnek, amelyek nem feltétlenül vezethetők vissza egyetlen közös ősrre, lazább-szorosabb összetartozásuk többirányú kontaktushatások eredménye is lehet (vö. SZILÁGYI N. 1999: 350, CSERESNYÉSI 2004: 201).⁶¹

A 20. század második felében a családfa-koncepciót elvi nézőpontból megkérdőjelező felvetések inkább az összehasonlító iskolán kívül, főként a szociolingvisták körében tűnnek fel. Az irányzat azon képviselői, akik a nyelvi mechanizmusok általános jellemzőit tanulmányozva a kanonizált elképzelés helyett a hullámok képének felelevenítését javasolják, lényegében URIEL WEINREICH gondolatmenetét követik (1958).⁶² Az amerikai élőnyelvi vizsgálatok jeles teoretikusa WILLIAM LABOVVAL és MARVIN HERZOGGAL közösen jegyzett alapozó munkájában kifejti (1968: 103), hogy egy modell „csak akkor nevezhető érvényesnek, ha a jelenleg zajló változásokat ugyanúgy magyarázni képes, mint a régmúltbelieket, ha elvezet a nyelv kialakulásáig, s ha beilleszthető a ma érvényes átfogó tudományos keretbe, az evolúcióelméletbe” (SÁNDOR 2011: 76).⁶³ Könnyen felismerhető, hogy WEINREICH ezen észrevételével a nyelvi folyamatok korábbi leírásaiból voltaképpen azt az uniformitás elvet hiányolta, ami Darwin koncepciójának fontos eleme volt, ám SCHLEICHER elméletébe furcsamód nem került be: a geológus Charles Lyelltől származó hipotézis szerint „nincs okunk kételkedni abban, hogy az evolúciós folyamatok a múltban is olyanféleképp játszódtak le, ahogyan ma, csak éppen a mai folyamatok közvetlenül megfigyelhetők, a múltbeliek meg nem” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 128).⁶⁴

Mindazonáltal az, hogy SCHUCHARDT, SCHMIDT, TRUBECKOJ, PISANI és BOAS nézeteinek jelentőségére még az utókor összehasonlító nyelvészete sem figyel

⁶¹ Az amerikai helyzetről — az eurázsiai taxonómiákkal is egybevetve — lásd többek között AUSTERLITZ 1992a, 1992b, afrikai vonatkozásban CHILDS 2003, ausztráliai viszonylatban, a klaszszikus modelltől határozottabban elfordulva pedig DIXON 1997, AIKHENVALD–DIXON szerk. 2001. Ez utóbbiak hazai ismertetéséhez vö. még PUSZTAY 2000: 553–554, FEJES 2010, HONTI 2010: 227, további adalékként SIPOS 2005: 35–36.

⁶² Vö. például BAILEY 1973, LABOV 2007; adalékként BEZECZKY 1996: 439, WARDHAUGH 2002: 186, CRYSTAL 2003: 413.

⁶³ Lásd még SÁNDOR 1998: 66, illetve WEINREICHnak a nyelvszövetségek és a genetikus rokonság összeférhetőségéről írt — nem teljesen konzekvens érvelésű — tanulmányát (1958), ezen túl pedig vö. RÓNA-TAS 1978: 193, HONTI 2010: 220.

⁶⁴ Ennek darwini alkalmazásáról, illetőleg nyelvészeti vonatkozásairól bővebben lásd FEHÉR 2011a, továbbá SÁNDOR–KAMPIS 2000: 127–128, SÁNDOR 1998: 66, 79–80, 2001b: 16–18, 2011: 75–76, KIS 2003, KAMPIS 2005: xiii–xiv, xviii, xxxiii.

fel, korántsem különös. Az elméleteket bemutató metaforák önmagukban is eléggé világosan jelzik, hogy ezek az elképzelések szöges ellentétben állnak napjaink nyelvrokonság-kutatásának axiómáival. A nyelveket változatos, dinamikus rendszerekként kezelve valójában megfordítják a családfaábrát, és egy olyan alakulástörténetet vázolnak, amiben immár nem az a természetes, hogy a nyelvek egyetlen, abszolutizált ősz leágazásai, hanem az, hogy bennük többféle előzmény eltérő erősségű szárai futnak egybe.⁶⁵

12. Nem kell különösebb éleslátás annak a felismeréséhez sem, hogy a 20. század első felének a schleicheri tanokkal szemben megfogalmazott koncepciói valójában a Sprachphilosophie szellemiségét mutatják. Relatív rokonságfelfogásuk a romantika kori affinitásfogalom származási értelemben vett leszűkítésének feleltethető meg, folyamatadekvát közelítésmódjuk HERDER genezisével szemléletét idézi, az pedig, ahogy ennek eredményeképpen a változást és a heterogenitást a nyelv inherens tulajdonságainak tekintik, HUMBOLDT téziseire emlékeztet.

Nem meglepő, hogy a hullám, a szívárvány, a gömb, a gyökér, a szövetség és a folyam képeinek szintetizáló továbbgondolásával⁶⁶ végül ahhoz a hálózat-metaforához jutunk, amire már a herderi nézetekhez FRITZ MAUTHNER filozófiáján (1901) keresztül kapcsolódó LUDWIG WITTGENSTEIN (1953/1992) is utalt. Az affinitás tágabb, 19. századi jelentését tükröző ún. családi hasonlóság bevezetésekor a „játék” kapcsán indirekt módon és más oldalról közelítve, de tulajdonképpen HUMBOLDTnak a nyelvek jellegzetességei és az emberi arcok tulajdonságai között vont képletes párhuzamát idézte fel (1836/1985: 86).

„Vizsgáld meg például azokat a folyamatokat, amelyeket »játékok«-nak nevezünk. [...] Mi a közös mindezekben? — Ne mondd, hogy »Kell valami közösnek lennie bennük, különben nem hívnák őket 'játékok'-nak« — hanem nézd meg, van-e valami közös mindben. — Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami mindben közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit. [...] E vizsgálódás eredménye pedig így hangzik: az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk. Hasonlóságokat nagyban és kicsiben. [...] Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóság«-ok; mert így fedik át és keresztezik egymást a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb., stb. — És azt állítom: a 'játékok' egy családot alkotnak” (WITTGENSTEIN 1953/1992: 57–58).⁶⁷

⁶⁵ Vö. RÓNA-TAS 1978: 102, 194, 281, SZILÁGYI N. 1999: 355, 357.

⁶⁶ A probléma részleges felvetéséhez vö. SZILÁGYI N. 1999: 358–359.

⁶⁷ A szerző kiemeléseit töröltem. A „családi hasonlóság” és a háló fogalmának összefüggéseiről WITTGENSTEIN kései filozófiájának története felől közelítve vö. még NYÍRI 2004: 22–23, a

Ez a rokonsági hálózat relatív, tehát dinamikus és változatos, így karakterét tekintve teljes egészében grammatika, még hozzá egy olyan grammatika, amiben az egybetartozás erőssége immár „nem azon múlik, hogy valamely szál egész hosszában végigfut-e a fonálon, hanem azon, hogy elég sok szál fonódik-e össze egymással” (WITTGENSTEIN 1953/1992: 58).

13. Első ránézésre paradoxnak látszhat, hogy az itt körvonalazódó elképzelés egyszerre van összhangban és ellentétben a darwini gondolatokkal. Egyrészt az evolúcióelméletnek megfelelően a mechanizmusokra koncentrálnak, így Lyell elvét követi, a nyelvet pedig olyan rendszernek gondolja, amelynek két, egymásba ágyazott szerveződési szintje (a csoporté és az egyéné) panta rhei („minden folyik”) elven működik: szüntelen mozgása révén létmódját tekintve csak története, mégpedig egymással szervesen összeszövődő társas és egyéni története, azaz filo-, illetve ontogenezise van. Másrészt viszont egy lényeges ponton eltér a törzsfajlás eredeti koncepciójától, hiszen éppen a családfa képének használhatóságát vitatja.

Közismert, hogy a lingvisztikai párhuzamot maga DARWIN említette meg azért, hogy a fajok genealógiájával kapcsolatos nézeteit megvilágítsa: „Hasznos lesz, ha az osztályozás e felfogását a különböző nyelvek példáján illusztráljuk. [...] Az egy töről eredő nyelvek között a különböző fokú eltéréseket egymás alá rendelt csoportok segítségével kellene kifejeznünk. A legmegfelelőbb, vagy úgy szólván az egyetlen lehetséges elrendezés itt is a genealogikus lenne, és ezáltal természetes is, mert az élő és a holt nyelveket a legszorosabb rokoni kapcsolatok segítségével kötné össze egymással, és beszámolna valamennyi nyelv fejlődéséről és eredetéről” (1859/2005: 374–375).⁶⁸

DARWINnak ez az ötlete azonban történetesen téves volt (SÁNDOR 2011: 72, 75, 78). Az egyszülős ábra valamelyest már a biológiai folyamatok tekintetében is megtévesztő, ám korántsem olyan mértékben, mint nyelvészeti alkalmazásakor. Az előbbi esetben a családfa rajza inkább csak egy nagyítás megválasztását jelenti (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 140),⁶⁹ az utóbbiban viszont a lényegét érintő anomáliát (SZILÁGYI N. 1999: 350–351).

Míg a nyelvek kisebb-nagyobb mértékű keveredéséhez elegendő az emberi interakció, a fajoknál nem elég az együttélés, az egyedeknek jórészt szaporodási közösséget is kell alkotniuk egymással. Az egyetlen őstől való származtatás ugyanakkor biológiai vonatkozásban sem egészen pontos. „Minden faj (illetve kisebb vagy nagyobb rendszertani egység) számos más fajjal áll történeti kapcsolatban. A fajok eredete nem egyetlen történet. Nem igaz, hogy egy fajnak egy

nyelvfilozófia oldaláról lásd FARKAS–KELEMEN 2002: 31–32, az elme konnekcionista modelljei irányából pedig NÁNYAI 1997: 820–821.

⁶⁸ Vö. még RÓNA-TAS 1978: 92–93, SÁNDOR 2011: 72.

⁶⁹ További adalékként lásd KAMPIS 2000: 37–38.

eredete volna: az izoláció hiányában legfeljebb különböző források arányairól lehet beszélni. Egy fajnak annyi története van, ahány egyede, és annyi őse, ahány elődje az egyedeknek. Ezek vagy ugyanabba a fajba tartoznak, vagy nem — egy darabig rendszerint igen, aztán rendszerint nem” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 140).

Egyébiránt DARWIN szemléletmódja is ehhez igazodott; talán nem véletlen, hogy fajfelfogását WITTGENSTEIN „családi hasonlóság” fogalmával állítják párhuzamba (KAMPIS 2000: 13, 39, 42, 2005: xvii), evolúciókonceptiója legfontosabb elemének pedig azt tartják, ahogyan ennek következtében — a heterogenitást és a dinamizmust egymásravezítve — összefüggést teremt a fajok, a kisebb genealógiai csoportok, valamint az egyedek között (KAMPIS 2000: 35).

DARWIN a nyelvész SCHUCHARDT szivárványteóriáját előlegezte meg biológiai vonatkozásban, amikor utazásai tanulságait összegezve megállapította, hogy a fajok időbeli alakulásukon túl földrajzilag is „rendre kicserélődnek, de közöttük fokozatos átmenet észlelhető, a közbülső változatok finom, besorolhatatlan, megszámlálhatatlan fokozatainak keresztül” (KAMPIS 2000: 36).⁷⁰ Ettől fogva gondolkodásában nem is annyira a fajok, hanem inkább a különféle kontextusfüggő változatok a fontosak. Ily módon relatív fajértelmezése épp olyan radikálisan antiesszencialista, mint a prototípus-elmélet előfutárának tartott WITTGENSTEIN kategorizációmodellje, és épp úgy enyhén nominalista, mint HUMBOLDT nyelvképe.⁷¹

A darwini logika szerint az egy fajba tartozás feltétele nem disztinktív jegyek együttes érvényesülése (konjunkció), hanem bizonyos tulajdonságok vagylagos jelenléte (diszjunkció). Az evolúcióelmélet a faj fogalmát ebből adódóan nem valamiféle diszkrét határokkal rendelkező, abszolút entitásnak tekinti, hanem egy absztrakt elnevezésnek, ami megengedi a köztes sávok létezését is. Ezáltal az egyedekkel szemben tagadja ugyan a fajok valóságosságát, ám ezt csak korlátozottan teszi, hiszen azok meghatározását mindeközben szigorúan a tényleges dolgokhoz, a biológiai folyamatokhoz kapcsolja. Ezt mutatja, hogy DARWIN felfogásában a változatok és a fajok környezetükbe beágyazódó populációkként kezelendők, amelyek erre vonatkozó „identitást fejeznek ki, s hogy mi bizonyul releváns azonosító jegyeknek az egyes változatokra nézve, az nem a fajból, illetve a változathoz magából, hanem a csoportok összetételéből és az általuk meghatározott kontextusból következik” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 136–137).⁷²

⁷⁰ Vö. SÁNDOR–KAMPIS 2000: 128–129.

⁷¹ A kérdéskörhöz kiegészítésként lásd ROSCH 1978, 2003, ROSCH–MERVIS 1975, BIBOK 1991–1992: 5–7, KAMPIS 2000: 36–37, 39–40, 42, 2005: xvii, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 126, 128, 134, 136–140, SÁNDOR 2011: 75, PLÉH 2003: 306–307, BAŃCZEROWSKI 2009: 253–255, CSERESNYÉSI 2009: 13–15.

⁷² Vö. még KAMPIS 2000: 35–36, 2005: xvi–xviii, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 128–134, 136–138, SÁNDOR 2011: 75.

Jól látszik, hogy ez a gondolatmenet teljességgel megfeleltethető a nyelvek hálózatmodelljének, amellyel — furcsamód — éppen a darwini példa által megnyitott SCHLEICHER-féle kerülőútról találhatunk vissza a darwini koncepcióhoz.⁷³ A fajfogalom ilyen értelmezésének módszertana „általános példát nyújt arra, hogyan lehet inhomogén, időben is változó rendszerekről kategóriáktól mentesen gondolkodni” (KAMPIS 2000: 35), amelynek nyomán haladva a nyelvek alakulástörténetéről, majd az ebből adódó rokonsági viszonyokról egy a szokásostól merőben eltérő kép tárul elénk.

14. Azt, hogy a nyelvhalózat-koncepció korántsem naiv elképzelés, sőt nem pusztán versenyképes lehet a családfaelmélettel, de új távlatokat is nyithat az összehasonlító nyelvtudomány számára, több, a nyelvrokonság-kutatás tágabb és szűkebb kontextusát jelentő tényező sejteti.

Megjegyzendő mindenekelőtt, hogy az elképzelés átfogó értelemben véve tökéletesen illeszkedik ahhoz a kétszintű hálózatmodellhez, amit közösségi vonatkozásban, valamint a nyelvelsajátítás kapcsán empirikus oldalról már számos szocio- és pszicholingvisztikai írás, teoretikus érveléssel pedig több nyelvelméleti, illetve elmefilozófiai dolgozat is felvázolt. Ezek egybehangzó tanúsága szerint ugyanis a csoportok nyelve a társas kapcsolatok révén képletesen maga is egy grammatikai hálózatot képez, aminek egyes pontjaira ráközelítve pedig a fizikailag is tetten érhető, az agy/elme neurális-kognitív struktúrái révén szintén hálózatos módon szerveződő egyéni nyelvek tűnnek elő.⁷⁴

Nyilvánvaló az is, hogy a hálózatalapú nyelvészeti megközelítés az eredendő nyelvkeletkezés ügyét nemhogy nem kerüli meg, de a kérdéskör kutatását egyenesen magába integrálja; az adatok helyett a mechanizmusokra koncentrálva e keretben a nyelv első megjelenésének problémája immár mint a vizsgálódás természetes velejárója vetődik fel. A modell kontextualitása folytán a hálózatos nyelvi rendszert eleve olyan relatív struktúraként tünteti fel, ami csak számos, eltérő jelentőségű történeti gyökeréből együttesen magyarázható meg, ám aminek előzményei közül a csoportkohézió növelésének igénye a többenél mégis hangsúlyosabbnak látszik. Ez a nézet — amellet, hogy összevág a herderi-humboldti axiómával, miszerint a nyelv lényege elsősorban nem referenciális, hanem fatikus jellegében rejlik — a törzsfajlás tágabb forгатókönyvébe is jól belehelyezhető: a nyelv közösségképző szerepének kiemelése „szervesebben illeszti az embert az evolúció folyamatába azzal, hogy kapcsolatot teremt az emberi nyelvi viselkedés és a primáták társas viszonyokat kifejező viselkedése között, mint ha

⁷³ Ehhez tudománytörténeti oldalról lásd NERLICH 1989, SÁNDOR 2011: 72, 75, a konnekciónizmus és az evolúcióteória közös szemléleti vonásai kapcsán pedig KAMPIS 2000: 39–40.

⁷⁴ NÁNAY 1996, 1997, 2000: 127, 130, 132–139, 147–150, BOCZ 1998, SÁNDOR 1998: 64, 68–73, 2001a, KIS 2003, MACWHINNEY 2003: 507–509, 512–518, MACWHINNEY–LEINBACH–TARABAN–MCDONALD 1989, FEHÉR 2008a, 2008b, 2011b, 2011c, GYÖRI 2008: 259–260, KOVÁCS 2011 stb.

azt tételezzük föl, hogy a nyelv elsődleges — és sok nyelvész számára kizárólagos — funkciója a gondolatok közlése” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 143).⁷⁵

Arról, hogy ez a vélekedés a 21. század nyelvtudománya számára nemigen jelent majd tévutat, egyébként már most számos biztató eredmény árulkodik — nem a nyelvészet területéről, hanem a nyelveredet iránt a kognitív evolúció kapcsán érdeklődő etológiából és pszichológiából. Ezek közül csak néhányat említve: ROBIN DUNBAR pletykaelmélete kifejtésekor arra a megállapításra jut, hogy a nyelv az emberszabásúaknál megfigyelhető, a csoport tagjainak egybetartozását erősítő kurkászást váltotta fel (1996, 1998). Ezzel összhangban van STEVEN MITHEN (1996), de lényegében ROBERT WORDEN (1999) következtetése is, amely szerint a verbalitás abból a szociális intelligenciából magyarázható, ami a főemlősöknél a társas helyzetek kezeléséért felelős. Hasonló ehhez MERLIN DONALD javaslata (2001) is, aki úgy vélekedik, hogy a vokális nyelvet lehetővé tevő két nagy kognitív változás (az epizodikus kultúrából a mimetikusba, majd a mitikusba való átmenet) mögött a kommunikációs igények megnövekedése áll, ezek viszont elválaszthatatlanok a csoportban éléstől. JEAN AITCHISON kutatásaiból (2000) kitűnik, hogy a nyelv az információk átadásában mérsékelten jónak, a térbeli, illetve emocionális leírások tekintetében meg kifejezetten gyengének bizonyul, viszont különösen alkalmas arra, hogy kapcsolatokat építsen és tartson fenn (vö. főként 16–25). LEDA COSMIDES és JOHN TOOBY tanulmánya (1993) arra mutat rá, hogy könnyebben oldunk meg problémákat társas környezetben találva, mint elvont logikai keretben.⁷⁶

Nem mellékes az sem, hogy a hálózatstruktúra az ún. kontaktusnyelvek genesisének modellezésére is alkalmasnak tűnik. E keretben a pidzsinek és kreolok immár nem „kivételes” jelenségek abban az értelemben, hogy létrejöttük ugyanúgy találkozó rendszerek kölcsönhatásainak tulajdonítható, mint a többi nyelv keletkezése, csak esetükben a forrásnyelvek szálainak összeszövődése jóval nagyobb fokú is lehet. Ez pedig éppúgy létrejöttük sajátos, lingua franca kiindulású kontextusából adódik, mint azok a szerkezeti hasonlóságok, amelyeket a legkülönfélébb kreolok körében tapasztalhatunk.

A kognitív tudományok megállapításai szolgálhatnak megerősítésként arra nézve is, hogy jó nyomon járunk, ha ezeket a strukturális analógiákat a továbbiakban nem egyetlen közös ősből (a WHINNOM és TODD által feltett ún. szabir alapnyelvből),⁷⁷ de nem is az e nyelveket kialakító egyének valamiféle biológiai-

⁷⁵ A klasszikus nézethez vö. leginkább CHOMSKY 1975: 57, 69, 1980: 51, 230. A kérdésről lásd még FARKAS–KELEMEN 2002: 2223.

⁷⁶ A témához lásd még EMLER 1994, CSÁNYI 1998, 1999: 133–134, 250, 2000: 34, SZVETELSZKY 2002, SZATHMÁRY–SZÁMADÓ 2008, továbbá SÁNDOR 2002: 68–69, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 142–143, KIS 2003, PLÉH 2009: 15–17, PLÉH–LUKÁCS 2003: 496–502.

⁷⁷ WHINNOM 1965 és TODD 1974. A pidzsinek efféle eredeztetésének problematikájáról részletesen lásd még FEHÉR 2011a.

lag programozott, univerzális nyelvformáló képességéből származtatjuk, ahogy ez utóbbit CHOMSKY evolúciósan vitatható teóriája nyomán DEREK BICKERTON gondolja (1983, 1984, általánosítva 1990/2004).⁷⁸ A pszichológus AITCHISON a pidzsinek és kreolok genezisének tanulmányozva arra jutott, hogy e nyelvek konvergencia változása leginkább egy olyan, több generáción át tartó folyamattal jellemezhető, mint amelyet a „spagettikereszteződések”-ként emlegetett közlekedési csomópontoknál megfigyeltek: bár elvileg számos módja van annak, hogy az emberek átjussanak ezeken az igen bonyolult forgalmi hálózatokon, egy idő után mégis mind ugyanazt a néhány útvonalat választják (1989, 2000: 12–13, 135–147).

Bár kívül esik a hálózatmodellekkel dolgozó etológusok és pszichológusok érdeklődési körén, az már az e diszciplináknak a kérdéskörhöz közvetetten kapcsolódó megállapításaiból is eléggé jól látszik, hogy a rokonsági viszonyokat a nyelvi interferenciák erősebb-gyengébb egybefonódásaiból származtató hálózatelmélet a klasszikus nyelvcsaládok képét is átrendezi.

A modell ahelyett, hogy egyetlen, stabil nyelvtani váznak tekintett sajátosságcsoportot kiemelne, majd elkülönítené az ehhez állítólag jórészt csak lexikális többletként járuló újabb elemektől, a nyelvek alakulástörténetét valamennyi, egymással hálózatszerűen találkozó előzménye dinamikus összjátékának tulajdonítja: a magyar esetében például a nyelvstruktúra szerves komponenseiként számol még egy igen markáns ótörök szállal is, egy ennél kevésbé meghatározó, de azért jelentős szláv kapcsolattal, kisebb mértékben pedig a német, latin és minden más érintkező nyelv rendszertani hatásával (vö. SZILÁGYI N. 1999: 356, 363).

15. Tekintettel arra, hogy a hálózatrendszerek minden eleme összefügg egymással, az egyes nyelvek ilyen értelemben vett filogenezisének kibontásához a folyamatot egészében és a jelenből visszafelé haladva kell megragadni. Ez viszont azon túl, hogy az eddigieknél lényegesen komplexebb vizsgálatokat kíván meg, nem pusztán a jelenlegi schleicheriánus irányzat axiomatikus átfarmálódásával jár, de hálózatalapú közelítésmódot igényel a klasszikus összehasonlító iskola szemléletét továbbvivő,⁷⁹ a közösségi értelemben vett nyelv történetét vizsgáló nyelvtudománytól is.

E feladatokat látva persze lehetnek, akik szívesebben maradnának valamiféle ésszerű kompromisszumnál, és a könnyebb tárgyalhatóság érdekében a nyelvek rokonsági viszonyainak bemutatására eztán is a családfamodellt, legfeljebb annak egy rugalmasabb (kisebb mértékű relativitást is megengedő) változatát használnák. Ez az eljárás vitathatatlanul kényelmesebb volna, ám éppen azokat a té-

⁷⁸ Vö. H. VARGA 2001, WARDHAUGH 2002: 67–68, CSERESNYÉSI 2004: 212–213, MAGYARI 2005: 455–460.

⁷⁹ Ehhez általában véve BÉKÉS 1997, konkrétan pedig FEHÉR 2004, illetve 2011a.

nyezőket zárna ki a vizsgálódásból, amelyekről az itt taglaltak alapján bizonyosodott, hogy a nyelvtől elválaszthatatlan, lényegi tulajdonságok (vö. SÁNDOR 1998: 69, 74, 81).

Ahogy WITTGENSTEIN írja: „Minél inkább szorosan a tényleges nyelvre irányul vizsgálatunk, annál élesebb lesz az ellentét a nyelv és követelésünk között. A szembenállás elviselhetetlen lesz; s ekkor attól kell félnünk, hogy a követelés valami üressé válik. — Csúszos, jeges útra tévedünk, ahol nincsen súrlódás, a feltételek tehát bizonyos értelemben ideálisak — de éppen ezért nem is tudunk járni. Mi pedig menni akarunk, s ehhez szükségünk van a súrlódásra. Vissza a göröngyös talajra! [...] Azt lehetne mondani: a szemléletnek meg kell fordulnia, de saját tulajdonképpeni szükségletünk mint sarokpont körül” (1953/1992: 77–78).⁸⁰

FEHÉR KRISZTINA

Irodalom

- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y.–DIXON, ROBERT M. W. szerk. (2001): *Areal diffusion and genetic inheritance. (Problems in comparative linguistics.)* New York, Oxford University Press.
- AITCHISON, JEAN (1989): Spaghetti junctions and recurrent routes: some preferred pathways in language evolution. *Lingua* 77: 151–171.
- AITCHISON, JEAN (2000): *The seeds of speech. (Language origin and evolution.)* Cambridge, Cambridge University Press.
- AUSTERLITZ, ROBERT (1992a): Az uráli nyelvcsalád más nyelvcsaládokkal való összehasonlításáról. In: AUSTERLITZ, ROBERT: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Tankönyvkiadó. 250–257.
- AUSTERLITZ, ROBERT (1992b): Nyelvcsalád-sűrűség Észak-Amerikában és Euráziában. In: ROBERT AUSTERLITZ: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Tankönyvkiadó. 258–266.
- BAILEY, CHARLES-JAMES H. (1973): *Variation and linguistic theory.* Arlington, Center for Applied Linguistics.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (2003): Az írástudók felelőssége. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 46–63.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (2006): Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése. In: KIEFER FERENC szerk.: *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–287.
- BALASSA JÓZSEF (1922): Schuchardt és a magyar nyelvtudomány. *Magyar Nyelvőr* 51: 6–9.
- BALÁZS JÁNOS (1970): A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 13–36.

⁸⁰ A szerző kiemelését töröltem.

- BALÁZS JÁNOS (1983): Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és legfőbb eredményei. In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 7–112.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2009): A nyelvészeti strukturalizmus és kognitivizmus alapelvei és tézisei. *Magyar Nyelvőr* 133: 253–262.
- BÁRCZI GÉZA (1953): *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉKÉS VERA (1991): „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!” — Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. (A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 89–95.
- BÉKÉS VERA (1993): A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–SZÍJ ENIKŐ szerk.: *Hajdú Péter 70 éves. Linguistica Series A Studia et dissertationes 15*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 45–49.
- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BERECZKI GÁBOR (1983): A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 207–236.
- BERECZKI GÁBOR (1998): *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Universitas Kiadó.
- BERECZKI GÁBOR (2010): Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 31–44.
- BEZECZKY GÁBOR (1996): Bábeli nyelvészet. (Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika.) *BUKSZ* 8: 436–444.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Modern filológiai füzetek 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BIBOK KÁROLY (1991–1992): Szószemantika: egy elmélet vagy több elmélet? *Néprajz és Nyelvtudomány* 34: 3–25.
- BICKERTON, DEREK (1983): Creole languages. *Scientific American* 249: 116–122.
- BICKERTON, DEREK (1984): The language bioprogram hypothesis. *The Behavioral and Brain Sciences* 7: 173–221.
- BICKERTON, DEREK (1990/2004): *Nyelv és evolúció*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BOAS, FRANZ (1917): Introductory. *International Journal of American Linguistics* 1: 1–8.
- BOAS, FRANZ (1929): Classification of American Indian Languages. *Language* 5: 1–7.
- BOCZ ANDRÁS (1998): A nyelvi kompetencia modellálása konnekcionista alapú rendszerekkel: újabb kísérletek. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 221–233.
- BUDENZ JÓZSEF (1879): Ismertetés és bírálat — Studien zur vergleichung der ugro-finnischen und indogermanischen Sprache (von Nikolai Andersen). *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 309–324.

- BYNON, THEODORA (1986): August Schleicher. In: BYNON, THEODORA–PALMER, FRANK R. szerk.: *Studies in the history of western linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press. 129–149.
- BYNON, THEODORA (1997): *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CHAMBERS, JACK K. (2003): *Sociolinguistic theory. (Linguistic variation and its social significance.)* Oxford–Cambridge, Blackwell.
- CHAMBERS, JACK K.–TRUDGILL, PETER (1998): *Dialectology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CHILDS, GEORGE T. (2003): *An introduction to African languages*. Amsterdam, John Benjamins.
- CHOMSKY, NOAM (1975): *Reflections on language*. New York, Pantheon Books.
- CHOMSKY, NOAM (1980): *Rules and representation*. New York, Columbia University Press.
- CONDILLAC, ÉTIENNE B. (1754/1976): *Értekezés az érzetekről*. Budapest, Magyar Helikon.
- COSMIDES, LEDA–TOBBY, JOHN (1993): Cognitive adaptations for social exchange. In: BARKOW, JOHN–COSMIDES, LEDA–TOBBY, JOHN szerk.: *The adapted mind*. Oxford, Oxford University Press. 162–228.
- CRYSTAL, DAVID (2003): *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSÁNYI VILMOS (1998): A kultúra és a nyelv kialakulása az emberi evolúcióban: egy etológiai rekonstrukció. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 165–176.
- CSÁNYI VILMOS (1999): *Az emberi természet. (Humánétológia.)* Budapest, Vince Kiadó.
- CSÁNYI VILMOS (2000): *Bukfenc és Jeromos. (Hogyan gondolkodnak a kutyák?)* Budapest, Vince Kiadó.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (1994): *Gengo sesshoku to saikō*. (Phd-értekezés.) Tokió, Kokusai Kirisutokyō Daigaku.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (2004): *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 37. Budapest, Tinta Kiadó.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (2009): Poliszémia és jelentéskiterjesztés. (Az elveszett kontextus nyomában.) *Magyar Nyelvjárások* 47: 5–20.
- DARWIN, CHARLES (1859/2005): *A fajok eredete. (Természetes kiválasztás útján.)* Budapest, Typotex Kiadó.
- DIXON, ROBERT M. W. (1997): *The rise and fall of languages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DOMOKOS PÉTER (1998): *Szkitiától Lappóniáig. (A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.)* Budapest, Universitas Kiadó.
- DONALD, MERLIN (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- DUNBAR, ROBIN I. M. (1996): *Grooming, gossip, and the evolution of language*. Cambridge, Harvard University Press.
- DUNBAR, ROBIN I. M. (1998): The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology* 6: 178–190.

- EMLER, NICHOLAS (1994): Gossip, reputation, and social adaption. In: GOODMAN, ROBERT F.–BEN-ZE'EV, AARON szerk.: *Good gossip*. Lawrence, University of Kansas Press. 117–138.
- FARKAS KATALIN–KELEMEN JÁNOS (2002): *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó.
- FEHÉR KRISZTINA (2004): Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején.) *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FEHÉR KRISZTINA (2008a): A szó problémája 2. *Magyar Nyelvjárások* 46: 55–70.
- FEHÉR KRISZTINA (2008b): Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- FEHÉR KRISZTINA (2011a): A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–128.
- FEHÉR KRISZTINA (2011b): Anyanyelv és közösség. *Magyar Nyelvőr* 135: 65–77.
- FEHÉR KRISZTINA (2011c): A nyelv modularizálódó hálógrammatikája és az alkalmazott nyelvtudomány. *Modern Nyelvoktatás* 17/2–3: 87–100.
- FEJES LÁSZLÓ (2010): Nyelvek tündöklése és bukása. (Családfák helyett.) *Nyelv és Tudomány*. 2010. szeptember 20. URL: <http://www.nyest.hu/hirek/nyelvek-tundoklese-es-bukasa>.
- GÁLDI LÁSZLÓ (1970): Etimológiánk száz éve és ma. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 99–108.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898): A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–343, 433–438, 481–486.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1927/1938): Magyar nyelvészet. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Összegyűjtött művei 1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 110–112.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1930/1960): Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Nyelvtudományi Értekezések 24. Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–30.
- GYARMATHI SÁMUEL (1799/1999): *Affinitás*. (A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn nyelvekkel.) Bibliotheca Regulyana 3. Budapest, Tinta Kiadó.
- GYÖRI MIKLÓS (2008): A megismerő elme átfogó modelljei. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk.: *Általános pszichológia 3. (Nyelv, tudat, gondolkodás)*. Budapest, Osiris Kiadó. 229–266.
- HAJDÚ PÉTER (1966): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER (2001): Egy vitás paleolingvisztikai teória. *Magyar Nyelvjárások* 39: 3–12.
- HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER (1978): *Urali nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HERDER, JOHANN G. (1772/1983): Értekezés a nyelv eredetéről. In: HERDER, JOHANN G.: *Értekezések, levelek*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 169–345.
- HONTI LÁSZLÓ (2000): Pusztya János „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Uralische)” Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 43. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 296–330.

- HONTI LÁSZLÓ (2010): Anyanyelvünk rokonságáról. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 161–246.
- HUMBOLDT, WILHELM (1812/1985): A baszk nyelvvel és nemzettel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 7–27.
- HUMBOLDT, WILHELM (1822/1985a): A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 29–67.
- HUMBOLDT, WILHELM (1822/1985b): A történetíró feladatáról. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 117–150.
- HUMBOLDT, WILHELM (1830–1835/1985): Einleitung zum Kawi-Werk. (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts.) In: HUMBOLDT, WILHELM: *Schriften zur Sprache.* Universal-Bibliothek 6922/3. Stuttgart, Phillipp Reclam jun. 30–207.
- HUMBOLDT, WILHELM (1836/1985): Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 69–115.
- HUNFALVY PÁL (1858): A lapp nyelv, vagy az igazolt és megigazított Sajnovics. *Akadémiai Értesítő* 18: 3–59.
- ITKONEN, ESA (2010): A családfe és/vagy a nyelvek közti kapcsolatok a modern összehasonlító nyelvtudományban: a finnugor nyelvek rekonstrukciójának néhány problémája. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelvrokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 247–253.
- JAKOBSON, ROMAN (1936/1971): Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues. In: JAKOBSON, ROMAN: *Selected Writing I. (Phonological Studies.)* Hága–Párizs, Mouton. 234–246.
- KAMPIS GYÖRGY (2000): A tudás folytonossága a paradigmák rendszerében. *Világosság* 11–12: 32–42.
- KAMPIS GYÖRGY (2005): Bevezető tanulmány. (Darwin és A fajok eredete.) In: DARWIN, CHARLES (1859/2005): *A fajok eredete. (Természetes kiválasztás útján.)* Budapest, Typotex Kiadó. vii–xl.
- KELEMEN JÁNOS (1990): *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KELEMEN JÁNOS (2000): *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig.* Budapest, Áron Kiadó.
- KELEMEN JÓZSEF (1970): A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Budapest, Tankönyvkiadó. 77–97.
- KENT, ROLAND G. (1948): Pisani V., *Linguistica generale e indoeuropea.* Milano, 1947. *Language* 24: 194–195.

- KERESZTES LÁSZLÓ (2010): A magyar nyelv eredete. In: HONTI LÁSZLÓ főszerk.: *A nyelv-rokonságról. (Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.)* Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 104. Budapest, Tinta Kiadó. 277–292.
- KIS TAMÁS (2003): Az evolúciós gondolkodás a nyelvészetben. (Összefoglaló áttekintés.) (Előadás). *A nyelvtudomány újabb ágainak és irányzatainak bemutatása.* (A Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelvészeti Munkabizottságának előadás-sorozata.) Debrecen. URL: <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelvkialak/dab-ea.htm>.
- KLIMA LÁSZLÓ (1996): Az uráli őshazaábrák történelmi-földrajzi vonatkozásai. In: MÉSZÁROS EDIT szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére.* Szeged, A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. 188–195.
- KOVÁCS LÁSZLÓ (2011): Hálózat kutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelvőr* 135: 90–96.
- KÜNNAP, AGO (1998): *Breakthrough in present-day Uralistics.* Tartu, University of Tartu.
- LABOV, WILLIAM (1965/1975): A nyelvi változás mechanizmusáról. In: PAPP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY szerk.: *Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások.)* Budapest, Gondolat Kiadó. 255–285.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Sociolinguistic patterns.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- LABOV, WILLIAM (2007): Transmission and diffusion. *Language* 83: 344–387.
- LÁNCZ IRÉN (1982): *Szarvas Gábor.* Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- MACWHINNEY, BRIAN (2003): A nyelvfejlődés epigenezise. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GÜLYÁS BALÁZS szerk.: *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 505–527.
- MACWHINNEY, BRIAN J.–LEINBACH, JARED–TARABAN, ROMAN–MCDONALD, JANET L. (1989): Language learning: cues or rules? *Journal of Memory and Language* 28: 255–277.
- MAGYARI LILLA (2005): A nyelv miért nem olyan, mint a szem? In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk.: *Az ezerarcú elme. (Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 452–460.
- MARCANTONIO, ANGELA (2002): *The Uralic language family. (Facts, myths and statistics.)* Publications of the Philological Society 35. Oxford–Boston, Blackwell.
- MÁTÉ JAKAB (1997): *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Elméletek, irányzatok és módszerek 1. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MAUTHNER, FRITZ (1901): *Beiträge zu einer Kritik der Sprache.* Stuttgart, Cotta.
- MITHEN, STEVEN (1996): *The prehistory of the mind. (The cognitive origins of art, religion and science.)* London, Thames–Hudson.
- F. MOLNÁR GIZELLA (1964): Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 371–377.
- NÁNAY BENCE (1996): Új divat a tudatfilozófiában: a konnekciónizmus. (Andy Clark: A megismerés építőkövei.) *Budapesti Könyvszemle* 8: 262–269.
- NÁNAY BENCE (1997): Szavak és reprezentációk. *Magyar Filozófiai Szemle* 41: 805–826.

- NÁNAY BENEC (2000): *Elme és evolúció. (Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése.)* Budapest, Kávé Kiadó.
- NERLICH, BRIGITTE (1989): The evolution of the concept of 'linguistic evolution' in the 19th and 20th century. *Lingua* 77: 101–112.
- NYÍRI KRISTÓF (2004): Hálózat és megismerés. In: BÉKÉS VERA szerk.: *A kreativitás mintázatai. (Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.)* Budapest, Áron Kiadó. 22–33.
- PISANI, VITTORE (1947): *Linguistica generale e indoeuropea. (Saggi e discorsi.)* Milano, Libreria universitaria.
- PISANI, VITTORE (1952): Parenté linguistique. *Lingua* 3: 3–16.
- PLÉH CSABA (2003): *A természet és a lélek. (A naturalista megközelítés a pszichológiában.)* Budapest, Osiris Kiadó.
- PLÉH CSABA (2009): A Nyelv [sic!] idegrendszeri képviselete: tények és új elméletek. *Modern Nyelvoktatás* 15/3: 3–18.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES (2003): Nyelv, evolúció és az agy. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GÜLYÁS BALÁZS szerk.: *Kognitív idegtudomány.* Budapest, Osiris Kiadó. 485–504.
- POMOZI PÉTER (2010): A nyelvcsalád születése és a „családfák” (Megjegyzések egy „paradigma-vitához”). *Vasi Szemle* 64: 96–113.
- PUSZTAY JÁNOS (1977): *Az „ugor–török háború” után. (Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből.)* Budapest, Magvető Kiadó.
- PUSZTAY JÁNOS (1983): Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. (Egyezések az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói tartományában.) In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó. 237–344.
- PUSZTAY JÁNOS (1995): *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. (Beispiel: das Uralische.)* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- PUSZTAY JÁNOS (2000): A „megszakított egyensúly” elmélete és az uráli alapnyelv kialakulása. In: BALÁZS GÉZA–CSOMA ZSIGMOND–JUNG KÁROLY–NAGY ILONA–VEREBÉLYI KINCSŐ szerk.: *Folklorisztika 2000-ben. (Folklór — irodalom — szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 2.)* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 550–556.
- PUSZTAY JÁNOS (2010): A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle* 64: 114–28.
- RÉDEI KÁROLY (1998): *Őstörténetünk kérdései. (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.)* Magyar Őstörténeti Könyvtár 11. Budapest, Balassa Kiadó.
- ROBINS, ROBERT HENRY (1999): *A nyelvészet rövid története.* Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978): *A nyelvrokonság. (Kalandozások a történeti nyelvtudományban.)* Budapest, Gondolat Kiadó.
- ROSCH, ELEANOR H. (1978): Principles of categorization. In: ROSCH, ELEANOR H.–LLOYD, BARBARA B. szerk.: *Cognition and categorization.* New Jersey, Hillsdale. 312–322.

- ROSCHE, ELEANOR H. (2003): Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: PLÉH CSABA–BOROSS OTTILIA szerk.: *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest, Osiris Kiadó. 362–377.
- ROSCHE, ELEANOR H.–MERVIS, CAROLYN B. (1975): Family resemblance. (Studies in the internal structure of categories.) *Cognitive Psychologie* 7: 573–605.
- ROT SÁNDOR (1983): A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései. In: BALÁZS JÁNOS szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 181–206.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged, JGYTF Kiadó. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA (1999a): A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 106: 1387–92.
- SÁNDOR KLÁRA (1999b): A megtalált paradigma — avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43: 595–606.
- SÁNDOR KLÁRA (2001a): A nyelv „gyenge pontjai”. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA szerk.: *Néptörténet — nyelvtörténet. (A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.)* Szeged, SZTE Altajisztika Tanszék. 119–135.
- SÁNDOR KLÁRA (2001b): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, JGYTF Kiadó. 7–48.
- SÁNDOR KLÁRA (2002): A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: NYÍRI KRISTÓF szerk.: *Mobiltársadalom — mobiltudományok. (Tanulmányok.)* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 67–77.
- SÁNDOR KLÁRA (2011): *Nyelvrokonság és hunhagyomány. (Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet.)* Budapest, Typotex Kiadó.
- SÁNDOR KLÁRA–KAMPIS GYÖRGY (2000): Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–143.
- SCHLEICHER, AUGUST (1848): *Sprachvergleichende Untersuchungen 1*. Bonn, H. B. König.
- SCHLEICHER, AUGUST (1850): *Linguistische [= Sprachvergleichende] Untersuchungen 2*. Bonn, H. B. König.
- SCHMIDT, JOHANNES (1872): *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar, Hermann Böhlau.
- SCHUCHARDT, HUGO (1868): *Der Vokalismus des Vulgärlateins 3*. Lipcse, Teubner.
- SCHUCHARDT, HUGO (1912a): Geschichtlich verwandt oder elementar verwandt? *Magyar Nyelvőr* 41: 3–13.
- SCHUCHARDT, HUGO (1912b): Történeti vagy elemi rokonság? *Magyar Nyelvőr* 41: 211–214.
- SCHUCHARDT, HUGO (1917/1922): Sprachverwandtschaft. In: SCHUCHARDT, HUGO: *Schuchardt-Brevier. (Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft. Als Festgabe zum 80. Geburtstag des Meisters zusammengestellt und eingeleitet.)* Halle (Saale), Verlag Max Niemeyer. 142–182.
- SCHUCHARDT, HUGO (1925/1928): Der Individualismus in der Sprachforschung. In: SCHUCHARDT, HUGO: *Schuchardt-Brevier. (Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft.)* Halle (Saale), Verlag Max Niemeyer. 416–437.

- SIPOS MÁRIA (2005): Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban. *Nyelvtudományi Közlemények 102*: 35–63.
- SIPŐCZ KATALIN (2006): A magyar mint uráli nyelv. In: KIEFER FERENC főszerk.: *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–314.
- STEMLER ÁGNES (2004a): Mátyás Flórián nyelvészeti munkásságáról. *Magyar Nyelv 100*: 84–91.
- STEMLER ÁGNES (2004b): *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. (Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága.)* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó.
- SZARVAS GÁBOR (1893): Keressétek az igazságot. *Magyar Nyelvőr 22*: 440–448, 493–498, 539–547.
- SZATHMÁRY EÖRS–SZÁMADÓ SZABOLCS (2008): Language: a social history of words. *Nature 456/6*: 40–41.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999): A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER szerk.: *Tűzcsiholó. (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.)* Budapest, Táton. 345–365.
- SZVETELSZKY ZSUZSANNA (2002): *A pletyka*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- TELEGDI ZSIGMOND (1985): Utószó. In: HUMBOLDT, WILHELM: *Válogatott írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 303–70.
- TODD, LORETO (1974): *Pidgins and creoles*. London, Routledge–Kegan Paul.
- H. TÓTH IMRE (1996): *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. (Csomópontok és átvezető szálak.)* Szombathely, Savaria University Press Alapítvány.
- TRUBETZKOY, NIKOLAJ S. (1930): Proposition 16. In: [szerk. n.]: *Actes du premier congrès international des linguistes*. Leiden, A. W. Sijthoff. 17–18.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1869): Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények 8*: 109–189.
- H. VARGA MÁRTA (2001): A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése. *Magyar Nyelvőr 125*: 242–249.
- C. VLADÁR ZSUZSA (2001): Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv 97*: 184–191.
- VOLOSINOV, VALENTIN NY. [= BAHTYIN, MIHAIL M.] (1930/1986): Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: BAHTYIN, MIHAIL M.: *A beszéd és a valóság. (Filozófiai és beszédelméleti írások.)* Budapest, Gondolat Kiadó. 193–350.
- WARDHAUGH, RONALD (2002): *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- WEINREICH, URIEL (1958): On the compatibility of genetic relationship and convergent development. *Word 14*: 374–379.
- WEINREICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN (1968): Empirical foundations for a theory of language change. In: LEHMANN, WINFRED P.–MALKIEL, YAKOV (szerk.): *Direction for historical linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–188.
- WHINNOM, KEITH (1965): The origin of the European-based creoles and pidgins. *Orbis 14*: 509–27.
- WIİK, KALEVI (2008): *Az európai népek eredete*. Budapest, Nap Kiadó.

- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1953/1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- WORDEN, ROBERT (1999): The evolution of language from social intelligence. In: HURFORD, JAMES–STUDDERT-KENNEDY, MICHAEL–KNIGHT, CHRIS szerk.: *Approches to the evolution of language*. Cambridge, Cambridge University Press. 148–166.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937): *Finnugor rokonságunk*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.